

A PROFESSZIÓTÓL A PROFESSZIONÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZERIG

A professziókat megalapozó átfogó struktúrákról

A „professzió” kategória elméleti kereteinek a tisztázása lefutottnak tűnik az utóbbi évek szociológiai irodalmában. A hetvenes évek közepéig kialakított elméleti paradigmákhoz, főbb aspektusaik specifikálásához már nem sok újat tettek hozzá a nagy tömegben megjelenő, a professziókat vizsgáló tanulmányok, inkább az egyes professziók belső részleteit, egy-egy professzió működésében az egyes országok közötti eltéréseket tárták fel. (Lásd a jogász professzióról Abel 1988–89, vagy a foglalkozásokkal általában is foglalkozó amerikai *Work and Occupation* című folyóirat egyes számain.) Az elméleti paradigmákat illetően a professzió kutatásban ritka élességgel jelenik meg az, ami a modern társadalomtudományok egészében megfigyelhető: két élesen eltérő társadalomszemlélet szembenállása. Az egyik a társadalmat mint kollektív érdekekekkel és akaratokkal rendelkező embercsoportok – rétegek és osztályok – együttesét szemléli, és az egyes társadalmi képződmények változásait, eseményeit a csoportok közötti érdek- és hatalmi küzdelmek hatásaként fogja fel: a társadalom és egyes részei az emberek közötti viszonyok összegződése, a társadalom története az osztályharcok története. A másik mint funkcionális imperatívuszokkal rendelkező és általuk mozdított képződményt/rendszert szemléli a társadalmat és egyes részeit. Az előbbi az eseményeket és összefüggéseiket mint a résztvevő csoportok érdekeiből és érdekvezérelte küzdelmeiből, törekvéseiből eredő történéseket tematizálja, az utóbbi viszont mint funkcionáló rendszert, amelynek egyes, alrendszereszerű képződményeit – a jogi szférát, a tudományt, a gazdaságot stb. – mint sajátos működési előfeltételekkel rendelkező és azok hatásait érvényesítő erőket közelíti meg. A legtisztábban e szembenállást a marxi, illetve a funkcionalista rendszerelméleti társadalomszemlélet példázza; bár kevésbé élesen, az egyes komponenseket keverve, minden társadalomelméleti elemzésben jelen van e két megközelítés.¹

A professzióelméletben az „osztályharcos” paradigma a professziókat olyan érdekcsoportokként írja körül, amelyek a magas jövedelemért, privilégiumokért kollektívan megszerveződnek, megszerzik az adott tevékenység kizárólagos monopóliumát és hatékonyan kontrollálják az ahhoz való hozzájutást: a professzió gyakorlását lehetővé tevő egyetemi képzést (Johnson 1972, Freidson 1973, Larson 1977). A strukturális funkcionális szemlélet szerint viszont a professziók a magasabb társadalmi fejlődés szintjén, az egyes funkcionális tevékenységeknek a mögöttes tudományterületekkel való összefonódásával jönnek létre. Az összefonódás a professzióon belül – szemben az egyszerű foglalkozási csoportokat létrehozó munkamegosztással – a rekrutációt, a szocializációt és az egyes tevékenységek motiválá-

sát, értékelését illetően sajátos struktúrákat termel ki. (Legtisztább megfogalmazása Parsons 1968, további pontosítása Ben-David 1976.) Ebben a tematizálásban a professziók a társadalomfejlődés magas fokán, a tevékenységek funkcionális specifikálódása és differenciálódása következtében jönnek létre.

Megítélésünk szerint új nézőpontokat nyerhetünk a professziókutatás elméleti megalapozásához, ha a professziók funkcionális specifikálódását és differenciálódását szembeesítjük Niklas Luhmannnak a társadalmi alrendszerekre vonatkozó elemzéseivel, és kiemeljük a luhmanni elméletből a professziók szerveződését érintő támpontokat. Ehhez (1) röviden rekonstruálni kell a társadalmi alrendszer luhmanni koncepciójának a változásait; (2) egységes keretbe kell illeszteni a professzió-fogalom által jelzett összefüggések számára használható elemeket; (3) az így nyert elméleti keretet ezután szembeállítjuk a professzióelmélet két hagyományos paradigmájával; és végül (4) a tudomány gyakorlatával való összefüggés szempontjából vesszük szemügyre a professzionális intézményrendszerek, illetve a mindennapi élet gyakorlata között megfigyelhető eltéréseket.

1. A társadalmi alrendszer luhmanni koncepciójának változásai

Luhmann a hatvanas évek elején Parsons analitikai rendszerfelfogásából indult ki, de néhány év vizsgálódása nyomán elvetette az analitikai jelleget és „empirikus-konkrét” módon a valóságos szociális rendszereket vette alapul elemzéseiben. A felmerülő elméleti feladatot, az empirikusan létező társadalmi alrendszerek határainak felmutatását – ami Parsons analitikus rendszerelméletében természetszerűleg nem jelent meg – Luhmann a hatvanas évek végén a társadalmi szerepek differenciálódásával igyekezett megoldani: az egyes alapfunkciók ellátására irányuló tevékenységek számára a társadalmi evolúció menetében szerepek – tudós, jogász, politikus, művész stb. – különültek el, és kimutathatók a különtartásukra, illetve cselekvési rendszereik belső önszerveződésére vonatkozó strukturális kényszerek (Luhmann 1970: 155). Utólag persze el lehet mondani, hogy Luhmann ekkor csak jelzésszerűen oldotta meg ezt a feladatot, hogy rendszeresen csak a tudomány belső önvezérlését dolgozta ki, a többi esetben csak jelezve a szerepek mentén való alrendszerű elkülönülést.

Kiegészítésképp korán megjelenik Luhmann-nál az egyes szimbolikus kommunikációs médiumok körül szerveződés mint ami az alrendszerek önálló működésének középpontját alkotja. A médiumkonceptió ugyan Parsonstól ered, de egy sor átformáláson túl, kezdettől fogva központi jelentőségű volt a médiumok bináris kódolásának gondolata. A későbbi eltolódások miatt fontos, hogy ekkor még az egyes alrendszerek médiumai az itteni kommunikációkban résztvevőket orientálták, illetve pótlólagos motivációt jelentettek a kommunikációs szelekciók átvételére (Luhmann 1975: 175). Így a hetvenes évek elején Luhmann elméletében a társadalmi alrendszerek határmegvonása és belső önszerveződése egy-egy médium körül történt, és a médiumokat specifikáló struktúrák orientálták és motiválták a kommunikációban a szerepdifferenciálódások révén meghatározott szerepekben egy-egy társadalmi alrendszerbe bekapcsolódott résztvevőket.

Ez a koncepció azonban latens ellentétben állt Luhmann-nak a szociális rendszerek felépítésére vonatkozó alapvető kiindulópontjával, amit csak az utóbbi években, az autopoiesis-koncepcióhoz kapcsolódó paradigmaváltása óta lehet tisztán látni. (E koncepció a rendszerek felépítését komponenseik egymáshoz kapcsolódásaként szemléli, és a környezet hatását szigorúan kirekeszti a komponensek mindenkori újratermeléséből.) A szociális világ felépítéséből ugyanis Luhmann – mint közismert – már a hatvanas évek végétől elvi élel kizárta és mint pszichikai rendszereket tematizálta az egyes individuumokat. Az individuumok „szerepeire”, személyiségük orientálására és motiválására irányuló szociális struktúrák feltevése ezért implicite hatályon kívül helyezte Luhmann ezen alapvető elmélettechnikai döntését – annak ellenére, hogy a deklarációk szintjén változatlanul kitartott mellette. Az autopoiesis-koncepció recepciója óta ezt a következetlenséget egyre kevésbé lehet írásaiban felfedezni.² Azóta a szerep kategóriáját – az elvi deklarációnak megfelelően – mint beszámítási pontot konzekvensen az elvárások generalizálásának dologi dimenziójában használja, és nem mint a személyiség részletét megjelenítő kategóriát (Luhmann 1984: 430). A médiumok sem a kommunikáló résztvevők személyiségét orientálják, befolyásolják többé, hanem az egyes kommunikációk csatlakozóképeségét biztosítják. Mindezek következtében a szociális rendszerek felépülésének elméleti rekonstrukciójában domináló helyzetbe került a „pillanatnyi, eseményszerű” jelleg, és minden olyan tartós struktúra, amely orientáló, motiváló céllal a kommunikáló résztvevők személyisége felé mutat, kikerült Luhmann elemzéseiből. A tartós struktúrák most már – az eseményszerű kommunikációk fölött – elsősorban a szemantikai struktúrák és az alrendszerek tematikus rendjét és értelmi összefüggéseit rögzítő programstruktúrák.

E változás következtében a társadalmi alrendszer körülírásából kiestek a kommunikációs résztvevők személyiségének szerepei a feljük irányuló struktúrákkal együtt, és az alrendszerek empirikus határmegvonása a pillanatnyi kommunikációkra szűkül le. Hogy egy kommunikáció melyik társadalmi alrendszerhez tartozik, azt az éppen használt bináris kód dönti el. A kommunikáció a jog rendszerébe tartozik, ha a jogos/jogtalan kód mentén fut le, a tudományhoz, ha az igaz/hamis, a politika rendszeréhez, ha a kormány/ellenzék kód mentén. A társadalmi alrendszerek működése kommunikációról kommunikációra halad, és a kommunikációk lezárulása mindig lezárja az alrendszert. Majd a következő kommunikáció bináris kódja dönti el, hogy milyen alrendszer működése folyik tovább.

2. A társadalmi alrendszer koncepciójának korrekciója

Az autopoiesis-koncepció révén Luhmann ugyan következetesen érvényesíteni tudta az individuumot a szociális világ felépítéséből kizáró elmélettechnikai döntését, ezért azonban nagy árat kellett fizetnie. Korábbi elemzéseinek azokat a részeit, amelyek az implicite a személyiségeket vagy az őket megjelenítő egyes szerepeket involváló, tartós struktúrákkal foglalkoztak, egyre inkább ki kellett rekesztenie.³ Az egyes, eseményszerű és mindig megszűnő kommunikációk mögött a tartósságot a kulturális (szemantikai, tematikus) rögzítettség jelenti. Az írásos rögzítettség do-

mináló helyzete a modern társadalmakban csak fokozza ezt a tendenciát. Némileg kihegyezve azt lehet mondani, hogy Luhmann – az individuumnak a szocialitásból való kirekesztését konzekvensen megvalósítandó – egyfajta „módszertani punktualizmushoz” jutott el. A szociális világ realitása ebben a tematizálásban az egymáshoz kapcsolódó, eseményszerű kommunikációk körfolyamataiból áll, amelyek mögött az írásban rögzített értelmi összefüggések lehetséges alternatíváiból pontszerűen aktualizálódik a kiválasztott értelmi összefüggés (*Sinnkern*), és adódik tovább a szocialitás autopoietikus láncolata.

A módszertani punktualizmus mellett probléma az is, hogy az autopoietikus társadalmi alrendszer koncepciójával megmagyarázhatatlannak tűnik az egyes társadalmi funkciók ellátására irányuló kommunikációkban az adott funkcióra elkülönült alrendszer bináris kódjának érvényesülése. Mi kényszerítené a kommunikáló feleket arra, hogy például tudományos állításokban az igaz/hamis kódnak az adott korszakban és tudományterületen elfogadott szabályai szerint érveljenek, ragaszkodjanak álláspontjukhoz vagy éppen megváltoztassák azt, és ne ahhoz igazodjanak inkább, hogy valamely állítás olyan kommunikációs partnertől származik-e, akit a morális dimenzióban magasra értékelnek vagy éppen gazembernek tartanak, avagy a politikai teljesítményeiért tisztelnek vagy éppen az ellentétes politikai táborhoz tartozónak tekintenek? Összegezve tehát fejtegetéseinket, Luhmann-nak az autopoiesis-koncepción alapuló újabb elemzései problematikusak, és ezért visszanyúlunk korábbi koncepciójához, amelyben a társadalmi alrendszerek differenciálódását az egyes, társadalmilag rögzült funkcionális szerepek elkülönülésére alapozta.

Ha Luhmann megmaradt volna ennél a koncepciónál, nem tarthatta volna fenn az individuum kirekesztését a szocialitásból. E koncepcióhoz visszanyúlva – ha el akarjuk kerülni a következetlenséget – alaposan fel kell bolygatni a luhmanni elméleti építményt. Be kell emelni a személyiséget a szociális világ elméleti rekonstrukciójába, de nem a kompakt emberfogalmat – amellyel szemben Luhmann mindvégig a kirekesztés mellett érvelt –, hanem a szerepekre, szerepkészletekre bomló személyiséget. A komplex, differenciálódott társadalom kereteiben az individuum legtöbbször valamilyen szerepben jelenik meg, és teljes személyiségét az egyes szituációkra vonatkozó elvárások redukálják egy-egy szerepre. Azonban a redukció ellenére latensen, többé-kevésbé a háttérben mindig ott van az egész személyiség. Meghatározott szituációkban meghatározott szerep „domborodik ki”, míg a személy többi szerepe, illetve az azokhoz kialakított magatartásminták rutinosan visszafogottak a jól szocializált személyiség esetében.

Ezzel a korrekcióval már jól használható Luhmann valamikori megoldása a társadalmi alrendszerek differenciálódására: egy-egy alrendszer, „kidifferenciálódása” menetében, a diffúz, sokféle értékszempontra orientálódás helyett egy-egy bináris kódot (hagyományosabb kifejezéssel: értékduált) emel a középpontba, és a résztvevők specializált szerepekben kapcsolódnak be az adott alrendszerben folyó tevékenységbe. A hetvenes évek elejéig ez a koncepció Luhmann egy sor tanulmányában felfedezhető. (Lásd különösen a *Soziologische Aufklärung* első kötetének tanulmányait.) Ha viszont ezt konzekvensen akarjuk alkalmazni, akkor a társadalmi alrendszerek határmegvonásának koncepcionális megfogalmazását az egyes bi-

náris kódokat professzionálisan használó kommunikációs résztvevőkre kell korlátoznunk (Pokol 1990a). A jogos/jogtalan vagy az igaz/hamis értékduál például a legkülönbözőbb helyzetekben használatos, de ahhoz, hogy középponti helyzetbe kerüljön a valóságfaggatásnál vagy a jogi viták eldöntésekor – és ne más bináris kód szelektáljon helyette –, ahhoz a szerepdifferenciálódáson túl olyan kényszerítő struktúrák megléte is szükséges, amelyek az adott tevékenységekben szükséges készségek szerint szelektálják, majd szocializálják és folyamatosan értékelik, jutalmazták a résztvevők teljesítményét az adott bináris kód, illetve az azt konkretizáló szemantikai, tematikus struktúrák szerint. Ezek pedig a laikus kommunikációkban résztvevőkkel szemben nem működnek. A professzionális kommunikációkra való szűkítés nyomán elengedhetlenné válik a diffúz, laikus kommunikációk tematizálása – a társadalmi alrendszeren túl. Ez teszi szükségessé a mindennapi élet kategóriájának beemelését.

Konzekvensen végiggondolva azt a koncepciót, amelyet Luhmann a hetvenes évek elején még képviselt, a társadalmi modernizációt nem egyszerűen a társadalmi alrendszerek egymástól való elkülönüléseként határozhatjuk meg, hanem mint a társadalom rendszerszintjének kettébojlását és az egyes társadalmi funkciókra specializálódott professzionális intézményrendszerek kiemelkedését a mindennapi élet diffúz kommunikációiból.⁴

Elvetve Parsons analitikus felfogását a társadalmi alrendszerekről és konzekvensen továbbgondolva Luhmann-nak a hetvenes évek elejéig kialakított koncepcióját, eljutunk egy másik kategóriához, a professzióhoz, amelynek egyik hatásos megfogalmazója szintén Parsons volt. Rögtön felmerül a kérdés, érdemes volt-e az egyik parsonsi kategóriától a másikig a Luhmannon át vezető kerülőutat megtenni? Megítélésünk szerint igen, mivel Luhmann társadalmi alrendszer-koncepciója több olyan meglátást tartalmaz, amellyel a Parsonstól kiinduló professzióelméletet egy döntő ponton újra lehet gondolni.⁵

3. A professziótól a professzionális intézményrendszerig

Ha – a professzióelméletekkel szemben – Luhmann-nak a társadalmi alrendszerekre vonatkozó elméletéből indulunk ki, tudatosabban el tudunk szakadni attól, hogy a társadalmi képződményeket embercsoportokra alapozzuk. Ezáltal a figyelem erősebben koncentráldódik a társadalmi képződmények rendszerként való működéséből következő hatásokra és funkcionális imperatívuszokra. Az embercsoportokra alapozás – mint jeleztük – inkább az „osztályharcos”, vagy más néven „hatalmi” paradigma képviselőire jellemző, akik a professziókat monopolizált privilégiumokra törő és azokat védő, zárt foglalkozási csoportokként fogalmazzák meg. Azonban a parsonsi vonal képviselői is sok szempontból azonosítják a professziókat a bennük résztvevők közösségeivel. A kutatás nagyjából egyetért a professziók Harold L. Wilensky által összegzett jellemzőiben. Abban már kevésbé, hogy az így jellemzett professziókat milyen cél mozgatja. Így a professziókat az jellemzi, hogy (1) elkülönült képzési helyeik előbb-utóbb helyet kapnak az egyetemi képzésben; (2) a professzió egészét átfogó egyesületet alakítanak ki; (3) egységes etikai kódex jön létre egy-egy profes-

szión belül (Wilensky 1972: 202). Larson ezt pontosítva kiemeli, hogy a professziók tevékenysége rendszerezett ismeretanyagot használ fel, és az azt továbbadó iskolák (orvosképzés, jogászképzés stb.) fölött felügyeletet gyakorolva, az utánpótlás szabályozására is kiterjed. Ezt egészíti ki az, hogy az egyes professziók az általuk ellátott tevékenység fölött biztosítani igyekeznek monopóliumukat: ezt a tevékenységet csak az általuk felügyelt képzésben megfelelő diplomát mint „licenciát” nyert egyének láthatják el, az állami törvényhozás segítségével – büntetőjogi eszközökkel – rekesztve ki a „zugüggyvédeket”, „zuggyógyászokat” stb. (Larson 1977: X).

A professziók zárt embercsoportokkal való azonosítását nagy mértékben elősegítette, hogy a professzióelméletek kezdettől az orvosi rétegeket vették alapul, és az elméleti kereteket tágítva vitték át az itt kialakított képet a többi professzióra (Rüschemeyer 1972: 169). Az orvosi professzió pedig - egészen az utóbbi évtizedekig – jobban megőrizte a valamikori feudális korporációkat jellemző zártságot és belső felépítést. Ez a zártság azonban éppen az elmúlt két évtizedben a hagyományos professzióknál is sokat oldódott. Ez ösztönözte a deprofesszionalizáció tézisét. Egyik bizonyítéka, hogy élesedik az ellentét az orvosi tevékenység szervezeteiben összefogott, kutató, illetve gyógyító tevékenységre orientálódó csoportok között. „A fiatalok túl sokat kutatnak, pedig itt gyógyításnak kell folynia” – panaszkodnak a tradicionális orvosszerephez vonzó orvosok. Másrészt a gyógyító tevékenység erősebben standardizálódott az elmúlt évtizedekben, és így a valamikori orvosi döntési szabadság a gyógymódok megválasztásában nagymértékben csökkent. Az orvosokat fokozottan kötik a sokasodó jogi előírások, tiltások is. Sokat oldódott a professzió korábbi, feszes ellenőrzése is tagjai fölött, és sokasodnak a nyilvános viták a műhibákról, amelyekben – a korábbi szolidaritás helyett – egymással vitatkozó és egymást vádló orvosok vesznek részt (Bollinger–Hohl 1981: 442).

A professziók zárt jellegének másik klasszikus példája, az angol jogászközösség is egyre kevésbé felel meg a korábbi képnek. A *solicitor* ügyvédi réteg erőteljes bekapcsolódása a joghoz csak lazán kötődő – adószakértői, biztosítási stb. – szférákba, illetve belső konkurenciára alapozódásuk, az egyes *solicitor* irodák sokszáz fős vállalkozássá növekedése ellentmond a korábbi, egységes és zárt jellegnek (Winters 1990, Abel 1988). A professziókutatás egyik fontos képviselője néhány éve szkeptikusan konstatálta a professzióelméletek lassú elhalását (Hall 1983, vitatja Macdonald–Ritzer 1988). Felhasználva Luhmann elemzését a társadalmi alrendszerek szerveződéséről, de a társadalmi alrendszerek határmegvonását a professzionális komponensekre szűkítve, megítélésünk szerint sok új szempontból lehet szemügyre venni a professziók világát és az utóbbi évtizedek jelzett változásait. Ha az így nyert megközelítést Parsons professzióelméletével szembesítjük, jól láthatók a következő szemléletbeli eltolódások.

Parsons az analitikus társadalmi alrendszerek szintjén, a foglalkozási rendszerben helyezte el a professziókat. Azt az átfogó cselekvési rendszerszintet, amelyben az emberi világ fejlődése lejátszódik, számára a társadalmi alrendszereknek egyfelől a kulturális alrendszerekkel, másfelől az egyes ember magatartási rendszereivel és biológiai alapjaival való összefonódása adta. A professziók elméleti érdekessége kezdetben abból fakadt Parsons számára, hogy tagjaik nem voltak besorozhatók sem az altruista motivációkkal jellemezhető közösségi típusba, sem az üz-

leti önérdék által motivált ember típusába. Funkcionális specificitás, univerzális és objektivitásra törekvő ismeretkezelés jellemzi a tudósokat, orvosokat, jogászokat, mint az üzletembereket is, de egy sor olyan motiváció is orientálja tevékenységüket, amely nem vezethető vissza pusztán az anyagi javakra törekvésre (Parsons 1939: 38–39). A professzió közösségén belül van – az anyagi javakra törekvés mellett – egy másfajta gyökerű mechanizmus is, amely orientálja az orvosok, a jogászok, a tudósok tevékenységét: „az ember foglalkozási csoportján belüli magas tekintély vagy – Thomas fogalmával – ‘elismerés’ megszerzése” (Parsons 1939: 14). Későbbi tanulmányaiban – az elméleti keret fejlődésével párhuzamosan – Parsons közeledik ahhoz, hogy feltárja a professziók átfogóbb értékelési mechanizmusainak a működését. Különösen tisztán 1968-as enciklopédiacikkében hangsúlyozza, hogy az egyes szervezeteken túl a professzió egésze adta értékelés, illetve a szakma egészének ellenőrzése az egyén felett akkor lehetett domináló helyzetben, amikor a magánpraxis, és nem a nagy szervezetekbe tömörülés volt az uralkodó. Az orvosok tevékenysége vagy a jogászoké Angliában jó példa erre – mondja Parsons (1968: 541). Az egyén itt nem szervezeti hierarchiának rendelődik alá, hanem közvetlenebbül az átfogóbb professzió személytelen és univerzális értékelési mechanizmusa szerint formálódik. A XX. században ugyan ezek a professziók is megteltek nagy szervezetekkel, de ekkor már a kialakult professzionális értékelések és jellemzők kikényszerítik a létrejövő szervezetek hozzájuk idomulását. (Parsons ennek konkretizálásaként dolgozta ki később, az amerikai egyetemet elemezve, az „intézményesített individualizmus” kategóriáját, amely a nagy egyetemi szervezetben tevékenykedő tudósok hierarchiamentes egymásmellettségét, másrészt az egyetemi szervezeteken túli tudományos közösség egésze általi értékelését, ellenőrzését tartalmazza.) Az 1968-as, végső verzió a professziók központi sajátosságát – szemben a többi foglalkozási csoporttal és szakmával – a tudományra alapozottságban találta meg. Egy-egy professzió két összetevőből áll: középpontját a professzió egyetemi tudományos intézményei jelentik, de átnyúlik az adott tudományos ismerettömeg gyakorlati alkalmazását végző szférába is (Parsons 1968: 536–537). Már nagyon korán így szerveződött az orvosi szféra és a jogászai munka, melyeket Parsons a professziók tipikus formáinak tekint. Az utóbbi évszázadban azonban a technológiai fejlődés a korábbi, kézműves kísérletezést a tudományra alapozott technológiai alkalmazással váltotta fel, és ezzel professzionalizálódik a mérnöki munka és rétege; de ugyanígy a tanári tevékenység, a szociális munka és egy sor további szakma közössége is professzióvá alakul át. Joseph Ben-David vonja le később a konklúziót, amikor a tudományt a „professziók professziójának” nevezi, amely kapuórként (*gatekeeper*) szabályozza a közösségek belső szerveződését és értékelési mechanizmusait (Ben-David 1976: 876).

Legfontosabb kifogásunk ezzel az elméleti kerettel szemben az, hogy az egyes professzionális intézményrendszerek belső értékelését és sajátosságait túlzottan a tudományhoz kapcsolja, ezzel pedig csak eltorzítva lehet kifejezni azok belső komplexitását. De torzul az egyes szférákat vizsgáló tudományterületek, végül az össztudomány elemzése is, mivel ezt viszont túl erősen gyakorlati alkalmazásának rétegéhez köti Parsons. A tudomány belső szerveződése és a gyakorlati alkalmazást végző szférák szerveződése pedig egyre inkább különmemű, minél tisztábban meg-

valószínűleg funkcionális elkülönülésük a társadalmi evolúció menetében. Parsons ezt maga is látta, anélkül, hogy ebből levonta volna a következtetést a professzió elméletére nézve. Épp a két legfontosabb – mintaértékűnek tekintett – professzió tudományterületénél jelzi Parsons 1973-as, Gerald Platt-tal közösen írt monográfiájában, hogy a jogtudomány és az orvostudomány a korábbi, a gyakorlati szférák szükséglete szerinti „gyakorlati-tüneti manipulációból” valódi tudománnyá fejlődött az utóbbi évtizedekben, amennyiben az orvostudomány az időközben kibontakozott biokémia; fiziológia, pszichológia, sőt legújabban a szociálpszichológia és a szociológia eredményeire támaszkodik, illetve az egyetemi, klinikai orvosi praxisban ezeket az összefüggéseket maga is kutatni kezdi a gyógyító tevékenység mellett vagy közben. Ugyanígy a korábbi, eseti szisztematizáló, jogtételkidolgozó tevékenység helyett a jogtudomány is az időközben kifejtett közgazdaságtani, politikatudományi és szociológiai összefüggésekre alapozódik, és a jog működése kapcsán ezeket a kifejtettebb összefüggéseket elemzi (Parsons–Platt 1973: 214). Ez viszont azt jelenti, hogy az így „valóban tudományossá” vált jogtudományi és orvostudományi tevékenység egyre jobban kiszakad a professzió közösségéből, illetve elszakad annak értékeléseitől, és ehelyett az átfogóbb tudományos közösségben uralkodó tudományos értékeléshez igazodik. (Gyakorlati híradások is megerősítik a "kutató orvos" és a "gyógyító orvos" beállítottság konfliktusát, mivel az orvostudomány ezen változását nem követte megfelelően a két tevékenység intézményes szétválasztása.) A professziók szerveződését és belső értékelési mechanizmusaik működését koncepcionálisan is le kell tehát választani az adott gyakorlati szféráknak a tudományon belüli reflexióját végző egyetemi-tudományos intézményekről. Ezzel pedig Parsons professzióelemzéseinek központi gondolatát vetjük el.

A hagyományos professzióelméletek központi tételével szemben a professzionális intézményrendszerek elméletében egy-egy intézményrendszer kialakulása nem egy homogén közösség létrejöttét jelenti, hanem egy önálló értékelési dimenzió fokozatos kibomlását, amelynek középpontjában egy univerzális értékduál (vagy Luhmann kifejezésével: bináris kód) áll, és a társadalmi realitásnak ebben a dimenziójában való feldolgozására sajátos distinkciók, tipológiák, fogalmi készletek, eljárási módok alakulnak ki. Luhmanntól tehát át lehet venni a társadalmi alrendszerek „kódolására” és „programozására” vonatkozó elemzéseket, ám kiegészítve a professziók egészében szerveződő, átfogó értékelési és jutalmazási mechanizmusok elemzésével, amelyeket Parsons professzióelmélete hangsúlyozott (Luhmann 1986a, 1986b). A professzionális intézményrendszer vizsgálatában a hangsúly áttevődik a zárt emberközösségről a homogenizált értékelési összefüggések rendszerére, amely egy-egy társadalmi alapfunkció ellátására irányuló tevékenységmezőben dominál, kialakítván a résztvevők rekrutálására, szocializálására, majd jutalmazására és értékelésére szolgáló mechanizmusokat. Ennek révén különül el mint professzionális intézményrendszer az adott tevékenységmező. Hogy ez megtörténjék, ahhoz éppen a feudális korporációkra jellemző zártság feloldása, eltűnése szükséges.

Az angol jogi szféra tanulságos példát nyújt az itt felmerülő problémákra. Szemben a kontinentális Európával, de a később kifejlődő amerikai jogérettel is, itt a középkortól kezdődően töretlenül fennmaradt a *barristerek* és a *solicitorok* (az angol ügyvédség két elkülönült csoportja) jogászcéhe a múlt század végéig – formai-

lag a közelmúltig. Ennek következtében az angol jogi szféra egységét kevésbé az értelmi összefüggések szemantikai, jogdogmatikai, joglogikai stb. egysége biztosította, mint inkább a *barrister* réteg zártsága, rekrutációjának teljes mértékű céhes szabályozása és a bírói kar ráépülése. A kontinensen ezzel szemben soha nem alakulhatott ki ennyire zárt jogászközösség; a jog külön belső értelmi rétegeket alakított ki – jogdogmatikát, bírói kazuisztikát, az ebből kinövő topikai maximaréteget, később az írott törvényszövegek rétegét a benne foglalt politikai értékelésekkel együtt, majd legújabb fejleményként az alkotmányos alapjogok rétegét –, amelyek más-más kommunikációs körben szerveződtek meg. Az egyetemi jogászság, a bírói kar, az ügyvédi réteg, újabban a politikai törvényhozás körül kialakult jogpolitikai stábok, illetve az alkotmánybíráskodás gyakorlatát és az alapjogok összefüggéseit rendszerező jogdogmatikai stábok említhetők itt. Az angol jogi élet, noha zárt embercsoportként elkülönült közösséget alkotott, nem tudott homogenizált értékelési dimenzióban működő értelmi összefüggésrendszerként kiemelkedni a mindennapi élet diffúzabb értelmi anyagából. Vagyis, míg az ilyen zárt közösség felbomlása a hagyományos professzióelméletek premisszáit alapul véve deprofesszionalizálódás, addig a professzionális intézményrendszer elméletében éppenséggel az ilyen intézményrendszer létrejöttének előfeltételét jelenti.

Ez az átformálás azonban módosítja a számba jövő professzionális rendszerek körét. Szervezeti rendszerképződés ugyan minden tevékenységnél megfigyelhető és formális szervezet minden tevékenységmezőben kialakítható, de átfogóbb professzionális intézményrendszer csak ott jöhet létre, ahol egy bináris kód önálló értékelési dimenziót alakít ki, illetve ahol ennek operacionalizálásához a realitásnak ebben a dimenzióban való feldolgozására megfelelő szemantika és a specializálódott tevékenységben résztvevők értékelésére és jutalmazására alkalmas mechanizmusok jönnek létre a tevékenységi rendszer egészében – és nemcsak egy-egy formalizált szervezeten belül.

1. Ebben az elméleti keretben a tudomány az igaz/hamis értékduáljával, az azt operacionalizáló tudományelméletekkel, specialis bizonyítási eljárásokkal, strukturáló logikákkal, valamint a tudomány egészében konszenzuális rekrutációs, értékelési és jutalmazási struktúrákkal jellemezhető, és beemelhető a professzionális intézményrendszerek közé (Luhmann 1968, Merton 1973, Hagstrom 1965). Az egyes professzionális intézményrendszereket a valóság meghatározott szempontú feldolgozására homogenizálódott értékelési dimenzió konstituálja. A tudomány esetében ez a legpregnansabban megmutatkozik. A hagyományos professzióelméletek a tudományt azzal az indokkal hagyták ki a professziók közül, hogy itt személyes „szakértő”-„kliens” kapcsolatról nem lehet szó. Parsons professzióelmélete pedig a tudomány egyes területeit a professziók központi szerveződési magjaiként vette számításba, ami kizárta a tudomány egységes professzióként való tematizálását.

2. A politikusok szintén kívül maradtak a professzióelméletek keretein. A versengő pártrendszerekben a nyilvánosság előtt egymással harcoló politikus rétegek mint zárt közösség nem jöhettek számításba. Ha viszont az átfogó bináris kódokat és az ezáltal létrejövő önálló értékelési dimenzióban működő valóság szemléletet tekintjük a professzionális rendszerek alapjának, akkor a kormány/ellenzék bináris kód mentén jól leírható a pluralista politikai rendszerek működése csakúgy, mint

egyres fejlődési vonalai (Luhmann 1989).⁶ A kompetitív pártrendszer logikájának nyomása alatt például az elmúlt másfél évszázadban az általános értelmiségi és felső rétegekbe ágyazott honorációpártok helyére a politikai konkurenciára jobban ráhangolt tömegpártok, majd néppártok léptek. Hasonlóképpen értelmezhető ebben az elméleti keretben az utóbbi évtizedekben megfigyelhető neokorporatizmus, illetve az új társadalmi mozgalmak fejlődése – mint a verseny hatására a meghatározott álláspontoktól és témáktól elszakadó, és a szavazattömbök véleményeltolódásaihoz igazodó néppártok intézményes korrekciója (Pokol 1990a: 233–243).

3. A jogászság mindig is a professzióelméletek kedvenc kutatási területének számított, de ebben a keretben, pozitívan konstatálva a céhes jellegű zártságok szétesését, a jog átfogó bináris kódja körül kialakult professzionális intézményrendszerbe éppúgy beletartozik az egyetemi jogászok jogdogmatikai tevékenysége, a bírói réteg jogalkalmazó és jogelveket tisztázó tevékenysége, mint az ügyvédségé, az ügyészségé és a vállalati jogászké. A jog estében a jogos/jogtalan dimenzió mentén kialakult értékelési homogenitáson túl – amely minden professzionális intézményrendszer szükségszerű fogalmi kelléke – még egy szigorúbb rendszerszerűség is megfigyelhető: amennyiben többé-kevésbé ellentmondásmentes értelmi összefüggésrendszert alkot a hatályos szabályanyag az egyes országok jogrendszerében, ez az egész intézményrendszer számára közös orientálódási pontot jelent. Ez a törvényszövegekben lefektetett szabályanyag pedig – legalábbis a kontinentális Európa jogrendszereiben – csak a mögöttes jogdogmatikai kategóriák és jogelvek segítségével érthető meg és alkalmazható autentikusan. Az egyetemi jogászság – jogdogmatikai tevékenységével – a gyakorlati jogászok közösségeitől való elkülönülése ellenére is a jog professzionális intézményrendszerének fontos részét képezi a kontinentális Európában és az Egyesült Államokban. Ezzel szemben az inkább zárt embercsoportként, semmint értelmi összefüggésrendszerként elkülönülő angol jogi szféra – középpontjában a *barristerekkel* és a rájuk épült bírói karral, illetve saját jogi iskoláikkal – jórészt kirekeszti a jog életéből az egyetemi jogászokat (Glasser 1987: 697, Wilson 1987). Más szempontból ez úgy is megfogalmazható, hogy amennyiben egy társadalmi funkcióra nem egy – a megfelelő operacionalizáló struktúrákkal rendelkező – homogén értékelési dimenzió különült el, hanem egy zárt embercsoport, akkor ez az elkülönülés nem járt együtt a mindennapi élet difúzabb értékelési és értelmi anyagából való kiemelkedéssel.⁷

4. Ha nem is olyan formalizált, mint a jogrendszer, a művészet is professzionális intézményrendszernek tekinthető, amennyiben a „művészi szép” kellékeit tekintve konszenzus van az egyes művészeti ágakban; operacionalizálásával intézményesítetten esztétikák, zsűrizések, irodalmi, zenei és filmkritikák foglalkoznak, és a homogenizálódott művészi látásmód dimenziójában hatékony mechanizmusok biztosítják a teljesítmények értékelését, jutalmazását (Luhmann 1981a).

5. A modern sportszféra esetében is megfigyelhető a professzionális intézményrendszerként való működés: egyrészt a rekordok körüli szerveződés kialakulásában, illetve az egyes sportágakban a tevékenységek standardizálásában, a teljesítményeknek és a készségeknek a sportágak egészében elfogadott mércéi kiformalódásában (Bette 1984a, 1984b; Schimank 1988a). Éppúgy kimutatható itt a „győzni/veszteni” bináris kód működése és szervező ereje egy-egy sportág egészében

– a professzionális sportolók rekrutálásánál, a rekordok közelébe hozást célzó szocializációnál (például az edzésben) és a teljesítmények jutalmazásánál –, mint a tudomány esetében az igaz/hamis, vagy a jognál a jogos/jogtalan bináris kódja.

6. Nehéz lenne azonban ilyen saját bináris kódot találni a gyógyítási tevékenységben. Az egész egészségügyi szféra ugyan az egészség helyreállítására és a betegségek legyőzésére irányul, de itt nem alakult ki olyan átfogó értékduál, amely az e metszetben nyújtott teljesítményt az egyes szervezetten (kórház, klinika) túl, az egész szférára általánosítva összehasonlíthatóvá tenné. Ma ugyanis ez az értékelés – a gyógyító tevékenység és a kutató orvostudományi tevékenység szervezeti összefogása miatt – a nagy orvostudományi teljesítmények jutalmazása körül formálódott ki. A tömeges és jórészt rutinná vált gyógyító tevékenység átfogó értékelésére – amelyben azonban a rutinná válás ellenére óriási teljesítményi differenciák lehetnek – eddig nem jött létre önálló bináris kód, illetve önálló értékelési dimenzió. A kutató és a gyógyító tevékenység megfigyelhető szétválása azonban talán változásra vezethet a jövőben, de az említett korporációs jelleg elhalása is siettetheti ezt a fejlődést.

7. Az oktatási rendszerben sem találni központi értékduált. Az utóbbi másfél évszázadban tömegessé és többszintűvé bővült oktatási rendszerben egy sor általánosított alapelv, értékelési szempont alakult ki, de univerzálisan ható értékduált – amely köré szerveződhetett volna a szelekció az oktatási tevékenységet folytatók rekrutációjánál és a kisselektáltak szocializációjánál csakúgy, mint az oktatók és oktatottak értékelési, jutalmazási és szankcionálási mechanizmusai – ilyen univerzális értékduált nem találhatunk az oktatási alrendszerben. Az a hipotézisünk, hogy az olyan, társadalmi méretekben ellátandó alapfunkciók esetén, mint amilyen az oktatás, amennyiben nem tud kialakulni univerzális értékduál, akkor az adott tevékenységi szféra egy bizonyos komplexitási szinten túl csak több, külsődleges szervező elv sikeres kombinációjával fejlődhet. Az oktatásnál ilyen külső értékduál benyomulása lehet az oktatási rendszer csúcsain, az egyetemi szférán belül a tudomány értékelési mechanizmusának a behatolása. Az amerikai oktatási rendszerben jól látható ez a tendencia: az egyetemek, főiskolák rangsorát alapvetően a tudományos reputáció rangsorai határozzák meg (legfelső mutatójuk: az adott egyetemen tanító Nobel-díjasok és más kiváló tudósok száma); és a legjobb egyetemek azáltal, hogy kijelölik, mely középiskolákból fogadnak el felvételre jelentkezőket, továbbítják az oktatás számára külsődleges értékelés rangsorát az oktatási rendszer közepébe. A kiváló pedagógusok rangsora hamar kialakul ugyan egy-egy oktatási egységben, de nincsen olyan univerzális értékduál, amely mentén összemérhetővé és értékelhetővé válna – az egyes iskolák falain túl – a kiváló pedagógusi teljesítmény. Az egyetemeken is ez látható. Lehet valaki az egyetem legsikeresebb ismeretátadó tanára évtizedekig, legfeljebb a nevét márványba vésik vagy képét kiakasztják az egyetem falára, de ezen túl ismeretlen marad, szemben a pedagógusként esetleg gyengébb, de kiváló tudományos teljesítményt nyújtó kollégájával. A tudomány értékduálja így, részben kívülről behatolva, pótolja az oktatási rendszer hiányzó értékduálját, és bár az oktatás alapfunkciójához képest külsődleges forrásból, mégis valamilyen univerzálisabb szempontú rangsor kialakulását teszi lehetővé az egyes oktatási egységek között.

A komplexitás növelését a káosz elkerülése mellett teszi lehetővé az oktatási rendszer számára az oktatási piac is. Amennyiben ugyanis a tudomány külső beletnyúlása révén kialakul az oktatási rendszer egészében ható értékelés és rangsor, a diákok (és szüleik) szabad iskolaválasztása ezt a rangsort és ennek eltolódásait követi. Ha az oktatási egységeket nem közvetlenül az állami költségvetés finanszírozza és tartja el, hanem csak a diákok magas tandíjából képesek önmagukat eltartani, akkor a szabad iskolaválasztással és az iskoláknak a diákokért folyó versenyével összekapcsolódva olyan oktatási piac alakul ki, ahol a gazdaság rentábilis/nem rentábilis szempontja kiegészítőleg orientálja az oktatási rendszer egészében ható értékeléseket. A magas tandíjak szociális szempontú fedezésére - állami ösztöndíjak alakjában - lehet így fordítani azokat a milliárdokat, amelyek más megoldásban a közvetlen oktatásfinanszírozást és a tandíjmentesség biztosítását szolgálják. A humanitárius, szociális szempont tehát nem szenved sérelmet, de az iskolák ki vannak szolgáltatva a diákok iskolaválasztási döntéseinek, akik viszont elsősorban az iskolák közötti reputációrangsorhoz igazodnak. (Ezt pedig, mint láttuk, a tudományból kiinduló reputációrangsorok alakítják.)

Az oktatási alrendszerben tehát nem alakult ki eddig belső, univerzálisan ható értékduál, de a külsődleges értékduálók kombinációjával bizonyos komplexitási szintig így is el tudott jutni. Mindamellett ez a hiány magyarázatot adhat az oktatási alrendszeren belüli, erőteljesebb, hierarchikus szervezeti kiépültségre. A tudomány, a művészet, a jog, a gazdaság kialakult értékduáljai az egyes tevékenységekig lemenőleg orientálják a cselekvést, és ennek alapján itt a tevékenységeket az alrendszerek egészén belül értékelni, jutalmazni és szankcionálni lehet. Ám az egyes oktatási egységeken belül ilyen egyéni autonómia nem alakulhat ki. Hipotetikusan fel lehet talán állítani azt a tételt, hogy a „szervezeti fegyver” bevetésének erőssége attól függ, hogy a szelektciókat milyen mértékben szervezi egy-egy alrendszeren belül egy-egy univerzális értékduál; és ami ennek a másik oldala: amennyiben ilyen értékduál kialakít univerzális értékelési és jutalmazási mechanizmusokat az egész alrendszeren belül, annyiban a spontaneitás, a kompetíció és az ebből létrejövő specifikus „piacok” jobban biztosítják az evolúciót (a variációk termelését és szelektálását), mint a versenyt visszaszorító, szervezeti szintű rendszerképzések. Szervezet és piac, kooperáció és kompetíció fontossága és aránya így elméletileg feltárható egy-egy alrendszer központi értékduáljának elemzésével is.

4. A professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet

Önálló és egységes intézményrendszerként rekonstruálva a tudományt, a professziók egyes tudományterületek körüli szerveződését el kellett ugyan vetnünk, de Parsons meglátásának volt egy racionális magva, amit felhasználhatunk a professzionális intézményrendszerek működésének teljesebb megértéséhez. Az egyes professzionális intézményrendszerek és a tudomány között ugyanis valóban intenzívebb az együttműködés, mint a mindennapi élet gyakorlatával - ha nem is olyan rövidre zártan szoros a kapcsolat, mint Parsons feltételezte. A tanulmány lezárásaként nézzük meg ezeket az összefüggéseket közelebbről.

A mindennapi élet átfogó gyakorlata fölött az egyes professzionális intézményrendszerek többé-kevésbé zárt résztvevői körben, önálló kommunikációs praxist alakítanak ki. E professzionális gyakorlatok létrevalanciája azonban a mindennapi gyakorlat átfogó jellegéhez mérten – egy skálán elhelyezhető módon – csökkenő mértékű. Minél szellemítettebb – vagy Luhmann terminológiájával élve: minél inkább *Erleben* (élmény), és nem *Handeln* (cselekvés) típusú – kommunikációs termékek képezik az adott intézményrendszer gyakorlatát, annál inkább csökken termékei (szemantikái, normaajánlásai, distinkciói, látásmódjai) létrevalanciája.

A tudomány mint a leginkább szellemített professzionális intézményrendszer belső szocializációs, értékelési és jutalmazási mechanizmusainak a felépülésében jól látható, hogy a legmagasabb szintre az a tevékenység kerül, amelynek termékét fogalmilag is mint a létrevalancia minimumát lehet körülírni. Tudományos terméknek ugyanis csak az originális, addig nem ismert összefüggés feltárása számít, és a publikálás vagy más közzététel után a második vagy sokadik ismétlődő tevékenysége tendenciaszerűen egyre kevésbé számít tudományos teljesítménynek, hanem csak popularizáló, ismeretterjesztő munkának (Merton 1973: 290, Hagstrom 1965: 13). Ennek az értékelési–jutalmazási mechanizmusnak az a hatása, hogy mivel az originalitás csak az adott tudományterületen felhalmozott tudáskincs birtoklásán és esetleg ennek részleges cáfolásán alapulva nyeri el elismerését a tudományterület tudósköziségétől, egyre szűkebb területre specializáltan jelentkezhet. Az igazán originális tudományos termékek ezért csak egészen szűk tudósköziségek gyakorlatában ülepednek le. A publikálás és a sokszoros megvitatás, korrigálás után itt válnak elismert tudományos igazsággá az originális állítások, és ez a kör orientálja a kommunikációs résztvevők megélésait és cselekvéseit. Egy-egy ilyen szűk praxison belül klasszikusnak számítanak olyan tudósok és tudományos evidenciának olyan elméletek, amelyek a tudományterületük átfogóbb közösségében is éppen csak névről ismertek.

A tudós és az őt szocializáló, jutalmazó közösség számára az így létrehozott termékek teljes létrevalanciát élveznek. A publikálás és a közösség kommunikációiban végbement viták, korrekciók, konkretizálások után a leülepedett elméletek által felvetett új problémák, új meglátások az adott tudóst és társait újabb originális meglátások és publikálások megvitatására hajtják. Luhmann erre koncentrálna ábrázolja a tudomány reprodukcióját tudományos állításról tudományos állításra haladó, autopoietikus körfolyamatnak (Luhmann 1981b). A létrehozott és publikált termékek azonban transzformációs–szelektációs folyamaton mennek keresztül: az ismeretterjesztés és a formalizált oktatási rendszer lépcsőfokain lefelé haladva a mindennapi élet gyakorlata felé, de ugyanakkor a többi professzionális intézményrendszer felé is. A tudományos tudásnak az átfogóbb gyakorlatban való hasznosulását vizsgáló elemzések egy sor szempontból jelezték ezeket a közvetítő mechanizmusokat (összefoglalóan lásd Beck–Bonß 1989, Dewe 1988). Dewe a következőképp vázolja fel a mindennapi élet, a professziók és a tudomány közötti kapcsolatok átfogó képét: „Noha ki lehet mutatni közvetlen átmeneteket is a tudománynak a mindennapi társadalmi gyakorlat felé áramlásában – amint ez például a társadalom diffúz ‘eltudományosítási’ folyamataiban látható –, amikor is tudományos koncepciók és tudáskincsek többé-kevésbé rendszeres formában bejutnak a társadalmi

gyakorlatba, ez rendszerint mégis inkább meghatározott professziók vagy intézmények közvetítésével megy végbe, ahogyan a tudományos ismereteket is továbbképzési intézmények közvetítik” (Dewe 1988: 4).

Az egyik transzformációs–közvetítő szféra, amely a leülepedett tudományos termékeket „széthordja” a különböző professzionális intézményrendszerek gyakorlatába, az ideológiai szféra. A modern ideológiák új tételeiket és hozzá az alátámasztó empirikus anyagot – kardinális hittételeik szerint szelektálva – a tudományból veszik át (Gouldner 1976). Ám ennél az átvételnél már csak olyan tudományos elmélet, vagy annak egy-egy aspektusa, állítása jöhet számításba, amely már biztosan leülepedett a szűkebb szakmákon (*specialty*) túli, átfogóbb tudományos közösségekben, már áthaladt a popularizáló, ismertető fázison. A standard kézikönyvekben rögzített, a bevett ismeretek és szemantikai distinkciók nyelvén elmagyarázott, leülepedett, új tudományos állítások az ideológiai szférában tevékenykedők számára is kognitíve hozzáférhetők. A popularizáló kézikönyvek szerzői, noha tevékenységük a tudomány belső jutalmazási mechanizmusai szerint már csak nyomokban tudományos tevékenység, azáltal, hogy összegyűjtik és népszerűsítve ismertetik a szűkebb tudományos közösségek leülepedett termékeit, nagy mértékben hozzájárulnak a minimális létrelevanciával rendelkező originális tudományos állítások, distinkciók, látásmódok ontológiai „feldúsításához”. Az így hozzáférhetővé tett tudományos termékek az ideológiai szféra belső gyakorlatában további transzformáción mennek keresztül. Az egy-egy ideológiai áramlat körül csoportosuló ideológusok kommunikációinak eredményeként a politikai intézményrendszer résztvevői számára didaktizáltabb formában új tételek, distinkciók és kifejezések, tételeik alátámasztására pedig már rendszerezett – és a parlamenti vitákban gyorsan lehívható – empirikus anyagok válnak hozzáférhetővé.

Az ideológus – legyen akár aktivista egyetemi professzor, publicista, ideológiai vitákban aktív író, égő szemű moralista stb. – a tudományból származó tételek ideológiai vitái és az így transzformált termékek publikálása után ismét a tudomány új, leülepedett áramlataira figyel, s igyekszik ideológiai következményeiket „leleplezni” vagy átformálni. Az így létrehozott és publikált termékek azonban önálló életet élnek, és az egyes politikai pártok szakértői, apparátusai ezekből válogatnak a napi politikai küzdelmek logikájára figyelve pártprogramjaik összeállításánál, egy-egy törvénytervezet parlamenti vitájában állásfoglalásuk kialakításakor, az ellenfél pártok érveinek megcáfolására törekedve.

Ebben a többszörös szelektációs–transzformációs eljárásban a valamikori tudományos termékek egy része a szűk körű tudományos közösségekben elért minimális létrelevancia helyett a fokozatosan növekvő kommunikációs körökben élővé válik, irányítja vagy legalábbis részben orientálja a politikába aktívan bekapcsolódó, szélesebb kommunikációs körökön belül a megélések és cselekvések millióit. Tovább nő a létrelevancia és még tovább terjed a mindennapi élet összgyakorlata felé ez a folyamat, ha állami politikává, majd – a hatályos joganyagot átalakítva – hatályos jogi előírássá válnak a transzformációs és szelektációs folyamatok termékei. A közigazgatási és jogszolgáltatási gyakorlat rövidebb-hosszabb idő alatt egy sor szempontból át tudja formálni a mindennapi élet átfogó gyakorlatának egy-egy aspektusát, a társadalom különböző intézményrendszerei és a mindennapi élet felé közvetítve az előbb jelzett fo-

lyamatok végeredményeit. Persze ez az átformálás csak több csatornán át, az egymással párhuzamosan közvetítő tömegkommunikációs szféra és oktatási rendszer révén hatásos, velük szemben az állami politika és a jog új szabályai mint nem realizált „lehetőségek” csak papíron maradnak. Vagyis a létrelevancia minden növekedése ellenére sem éri el a mindennapi élet létrelevanciáját. A jogszociológus erre azt mondja, hogy ezek tehát nem is léteznek, mert nem tudtak élővé válni (Ehrlich 1913). Itt persze árnyalni kell az elemzést, mert a különböző társadalmakban vagy ugyanazon társadalom eltérő korszakaiban más és más lehet az egyes intézményrendszerek gyakorlatának kapcsolata a mindennapi élet átfogó gyakorlatával. A jog esetében például alapvető fontosságú, hogy a jogászságnak milyen szerkezete jellemzi az adott ország jogrendszerének működését. Az amerikai és a francia jogászság eltérései két, elentétes mintát jelentenek, ami a jognak a mindennapi életben való „szétterítését” döntő módon meghatározza. Franciaországban ugyanis a jogászságon belül az ügyvédi réteg a bírói és ügyészi réteghez képest kicsiny, és főleg egy sor szempontból korlátozott: ki van szorítva a kereskedelmi, tanácsadási, adóeljárás stb. tevékenységből. Ezzel a mindennapi élet milliónyi szituációjára kevéssé terjed ki a jogi dimenzióban történő értékelés. Helyettük üzemgazdászok, könyvelési és bankszakemberek terjesztették ki inkább működési körüket (Ancel 1976: 25; Winters 1990: 223). Az amerikai jogban ezzel szemben az ügyvédség egyrészt messze domináns a jogász réteg létszámát, jövedelmét és tevékenységi körét tekintve, másrészt tevékenységi körét korlátozás nélkül kiterjesztheti a legkülönbözőbb területekre, ahová más hivatás szakembereivel konkurálva be tud törni. Ennek révén az expanzív amerikai ügyvédség a jogi distinkciókat, szelekciókat és értékelési szempontokat sokkal szélesebb körben tudja érvényesíteni a mindennapi élet formálásában, mint a francia (Abel 1989: 294, Rüschemeyer 1989). E két szélső pólus közötti skálán helyezhető el a legtöbb nyugat-európai ország jogrendszere: ezen Anglia az ügyvédi expanzió terén az amerikai állapotokhoz áll közel, újabban a német ügyvédség is közeledett némileg ehhez, míg az olasz jogászság és jog szerkezete inkább a francia mintához hasonlít (Hommerich-Werle 1987, Certoma 1985).

Hasonló eltérések a politikai rendszerben is megfigyelhetők. A politikai intézményrendszernek a mindennapi élet fölötti szerveződése vagy közvetlenebb befonódása attól függ elsősorban, hogy milyen mértékben uralják az ideológiák formálását a politikai pártok, vagy pedig hogy milyen erősen kapcsolódnak be a politikailag aktív rétegek a politikai mozgalmakba. Az utóbbi esetben a tömeges direkt politizálás az ideológiai tételeket és a bennük feldolgozott látásmódokat, szemantikákat, distinkciókat stb. tágabb folyamban terjeszti szét a mindennapi élet gyakorlatában. Ezzel szemben a politikai pártok ideológiai dominanciája esetén csak közvetetten, a tömegkommunikációs csatornákon keresztül „megszelídítve” jutnak el az ideológiai feldolgozások a mindennapi életbe. (Az ideológiák, pártok és mozgalmak összefüggéseit ebből a szempontból részletesebben elemzi Richard Stöss 1987.)

Ezzel az átformálással tehát Parsonsnak a professziók és az egyes tudományterületek összefonódását kiemelő tétele helyébe a mindennapi élet gyakorlatára fölé emelkedő professzionális intézményrendszerek tematizálása lép, amelyben a tudomány és a többi intézményrendszer között a mindennapi élet gyakorlatához képest sűrűbben szőtt kapcsolatrendszer jelenik meg közvetítő szféráival, transzformáló tevékenységével és termékeivel együtt. Vagyis a professziók nem tudó-

mányos alapon tevékenykednek – a tudomány termékei többszörös transzformációval, szelekcióval kerülnek át tevékenységükbe –, de a mindennapi életből kiszakadva közelebb állnak a tudományhoz, mint a mindennapi élet diffúzabb és nehezebben változó gyakorlata.

Jegyzetek

1. Bizonyos fokig ebbe az irányba mutat David Lockwood hatvanas évekbeli kísérlete a parsonsi társadalomfelfogás egybefogására a rendszerintegráció és a társadalmi integráció kettős kategóriájával (Lockwood 1969). Douglas W. Porpora a durkheimi és a marxi struktúrákép kiindulópontjait szembeesítve mutatja be a két társadalomszemlélet lényegi különbségét: „Marxista nézőpontból a társadalmi struktúrák az individuumok közötti viszonyok összessége. Ez a társadalmi struktúra-konceptió teljes mértékben különbözik a statisztikai szabályszerűségek durkheimi koncepciójától, mely szabályszerűségek a társadalmi tények lefolyását irányítják. Noha a marxi osztályviszonyok épp oly kevésbé szubjektív jellegűek, mint a durkheimi statisztikai szabályszerűségek, mégis inkább emberi, individuális természetűek, semmint mennyiségi viszonyok. A marxi osztályviszonyok fogalma mint olyan szükségszerűen involválja az emberi cselekvőket, ezzel szemben Durkheim felfogásában a társadalmi struktúrák az individuumok feje fölött működnek, tehát nem az individuumok egymás közötti viszonyai.” (Porpora 1987: 2-3.)
2. Uwe Schimank már utalt egy ilyen következtetésre, amikor Luhmann korai írásaiból azt emelte ki, hogy a szociális rendszerek képződésének alapjaként Luhmann a hatvanas években az individuumok mentális képességének korlátozottságát hangsúlyozta, ami a komplexitás redukcióját és ezzel a rendszerképződést szükségessé tette (1988: 630). Ezen túl Luhmann korai írásaiban minden olyan elemzés, amely az egyének orientálására, motiválására irányuló társadalmi struktúrákat involvál, következtelen a luhmanni elmélet alappremisszái fényében: ez ugyanis a szociális rendszernek a környezete követelményei szerinti szerveződését jelentené – az individuum pszichikai rendszerként való megfogalmazása következtében. Ilyen „következtelenségek” pedig nagy számban találhatók Luhmann korábbi írásaiban. A médiumok funkcióját elemezve például azt írta, hogy a „kommunikációs potenciál óriási mértékű kibővülése jött létre az írás révén, időbeli és térbeli dimenzióban egyaránt, és ez az emlékezetben való rögzítéshez képest új perspektívát nyitott. Mindennek következtében az interakciókban rejlő motivációs és kontroll-lehetőségek össztársadalmi szinten elvesztették a jelentőségüket.” (1975: 193)
3. Johannes Berger a luhmanni elmélet „struktúrátlanodásáról” ír. Igaz, ezt a fenomenológiai szemléletmód felerősödésének tulajdonítja Luhmann elméletében (Berger 1987: 133). Luhmann autopoiezis-koncepciójától követőinek szűkebb csoportján belül elsősorban Hartmann Tyrell és Uwe Schimank határolódott el. Schimank megpróbálja a cselekvőt visszahozni a luhmanni rendszerelmélet kiindulópontjaiba, Tyrell pedig az autopoiezis következtében létrejött tematikus szűkítéseket tartja túl nagy árnak a keletkező előnyökért (Schimank 1985, 1988; Tyrell 1989). Legátfogóbban azonban Michael Schmid fejtette ki a pillanatnyi, eseményszerű (*momenthaft-ereignishaft*) valóság szemlélet következményeit, és kimutatta a tartós struktúrák eltűnésének tendenciáját a luhmanni elméletben (Schmid 1987: 26).
4. Ezek a korrekciók mélyen érintik Luhmann elméletének alapvető premisszáit; az itt jelzett érvek mellett részletesebb kidolgozását lásd Pokol 1990a, 1990b és 1990c.
5. Luhmann korai tanulmányaiban néhány érintőleges megjegyzés található a professziókról, illetve 1976-ban – feltehetően egy előadásmeghívás nyomán – a német jogászságról mint professzióról írt egy tanulmányt. Szemben azonban legtöbb tanulmányával, amelyben a vizsgált tárgyhoz mindig valami újat tudott hozzátenni, itt lényegében a parsonsi professzióelméletet alapul véve nézte csak át a német jogászság jellemzőit (Luhmann 1976).
6. A kormány/ellenzék bináris kódot pontosabban mint a "kormányon maradni/ellenzékbe vonulni" – illetve az ellenzék esetében fordítottan megjelenő – döntési alternatívát lehet megfogalmazni. Luhmann egy korábbi elemzésében a „konzervatív/progresszív”, illetve a „bal/jobb” orientálódási kategóriákkal kísérletezett a modern politikai rendszer kódját keresve (Luhmann 1981c). Az 1988-as német *Soziologentag* beszámolója szerint Dieter Fuchs empirikus vizsgálatai a „bal/jobb” bináris kó-

dot valóban a mai nyugati politikai élet domináns orientációjaként mutatták ki a nyugat-európai országokban (Gerhards 1989: 203). Megítélésünk szerint azonban a nem verbális megfogalmazás szintjén a kompetitív politikai rendszerekben elementárisabb hatású kell legyen a kormány/ellenzék bináris kategória. Máskülönb ezt – a közgazdaságtani nyelvhez jobban tapadva – már az ötvenes évek második felében kifejtette Antony Downs (1962).

7. Luhmann differenciálódási elméletének megfogalmazásában a stratifikációs és a funkcionális differenciálódás eltérése jelöli az itt kiemelt különbségeket. Az általunk elvégzett korrekció alapján ehhez még hozzá kell fűzni, hogy csak az utóbbi differenciálódás létrejöttével történik meg a társadalom rendszerszintjének kettéválása és a professzionális intézményrendszerek kiemelkedése a mindennapi életből.

Irodalom

- Abel, Richard L.: „Between Market and State: The Legal Profession in Turmoil”, *Modern Law Review*, 1989, 285–325.
- Ancel, Marc: „Some Recent Reforms in the French Legal Profession”, in: D.N. Maccormick (ed.), *Lawyers in their Social Settings*. Edinburgh, 1976, 21–37.
- Beck, Ulrich–S. Bonß: „Strukturwandel der Theorie und Praxis”, *Soziale Welt*, 1989, Sonderheft.
- Ben-David, Joseph: „Science as a Profession and Scientific Professionalism”, in: J. J. Loubser et al. (eds.), *Explorations in General Theory in Social Science*. Glencoe, 1976, II. köt., 874–889.
- Berger, Johannes: „Autopoiesis: Wie ‘systemisch’ ist die Theorie sozialer Systeme?“, in: Haferkamp, H. – M. Schmid (hrsg.): *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt/Main, 1987, 129–152.
- Bette, Karl-Heinz 1984a: „Zum Verhältnis von Spitzensport und Wirtschaft in den modernen Industriegesellschaften”, in: K. Heinemann (hrsg.): *Texte zur Ökonomie des Sports*. Schondorf, 72–91.
- 1984b: *Strukturelle Aspekte des Hochleistungssports in der Bundesrepublik. Ansatzpunkte für eine System-Umwelt-Theorie des Hochleistungssports*. Sankt Augustin.
- Bollinger, Heinrich–J. Hohl: „Auf dem Weg von der Profession zum Beruf”, *Soziale Welt*, 1981, 440–464.
- Certoma, Leroy, G.: *The Italian Legal System*. London, 1985.
- Dewe, Bernd: *Wissensverwendung in der Fort- und Weiterbildung. Zur Transformation wissenschaftlicher Informationen in Praxisdeutungen*. Baden-Baden, 1988.
- Downs, Anthony: „An Economic Theory of Political Action in a Democracy”. In: *Landmarks in Political Economy*. Chicago–London, 1962, 559–583.
- Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München–Leipzig, 1913.
- Friedson, Eliot: „The Theory of Profession: State of the Art”, in: Robert Dingwall (ed.), *The Sociology of the Professions*. New York, 1983, 19–38.
- Glasser, Cyril: „Radicals and Refugees. The Foundation of the Modern Law Review and English Legal Scholarship”, *Modern Law Review*, 1987, 688–708.
- Gouldner, Alvin W.: *The Dialectic of Ideology and Technology*. London, 1976.
- Hagstrom, Warren O.: *The Scientific Community*. New York–London, 1965.
- Hall, Richard: „Theoretical trends in the sociology of occupations”, *Sociological Quarterly*, 1983, 5–23.
- Hommerich, C.–R. Werle: „Die Anwaltschaft zwischen Expansionsdruck und Modernisierungszwang – Wandlungstendenzen einer klassischen Profession”, *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 8, 122.
- Johnson, Terence J.: *Professions and Power*. London, 1972.

- Larson, M. S.: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. Berkeley, 1977.
- Lockwood, David: „Systemintegration und soziale Integration“, in: W. Zapf (Hg.): *Theorien sozialen Wandels*. Köln, 1969.
- Luhmann, Niklas 1970: „Selbststeuerung der Wissenschaft“. In: *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme* 1. Opladen, 232–252.
- 1975: *Soziologische Aufklärung* 2. Opladen.
- 1976: „The Legal Profession. Comments on the Situation in the Federal Republic of Germany“, in: D. N. Maccormick (ed.): *Lawyers in their Social Settings*. Edinburgh, 98–114.
- 1981a: „Ist Kunst kodierbar?“, in: *Soziologische Aufklärung* 3. Opladen.
- 1981b: „Die Ausdifferenzierung von Erkenntnisgewinn: Zur Genese von Wissenschaft“, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 22, 102–139.
- 1981c: „Progressiv und konservativ aus systemtheoretischer Sicht“, in: 1981a.
- 1984: *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main.
- 1986a: „Die Codierung des Rechtssystems“, *Rechtstheorie*, 171–203.
- 1986b: „Codierung und Programmierung“, in: Heinz-Elmar Tenorth (Hrsg.), *Allgemeine Bildung. Analysen zu ihrer Wirklichkeit, Versuche über ihre Zukunft*. München, 154–182.
- 1989: „Theorie der politischen Opposition“, *Zeitschrift für Politik*, 13–26.
- Macdonald, Keith – G. Ritzer: „The Sociology of the Profession. Dead or alive?“, *Work and Occupation*, 1988, 251–272.
- Merton, Robert. K.: *The Sociology of Science*. Chicago–London, 1973.
- Parsons, Talcott 1954: „A Sociologist Looks at the Legal Profession“ (1952). In: *Essays in Sociological Theory*. New York, 370–386.
- 1968: „Professions“, in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York, 2. kött., 536–547.
- Parsons, T. – G. Platt: *The American University*. Boston, 1973.
- Pokol Béla 1990a: „Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft? Reformulierungsvorschläge zu Niklas Luhmanns Systemtypologie“, *Zeitschrift für Soziologie*, 21–34.
- 1990b: *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Bochum.
- 1990c: „Law as a Professional System of Institutions“, *Rechtstheorie*, 23–37.
- Porpora, D. V.: *The Concept of Social Structure*. New York, 1987.
- Schimank, Uwe 1985: „Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung – Ein Diskussionsbeitrag“, *Zeitschrift für Soziologie*, 14, 421–434.
- 1988a: „Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen“, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 40, 619–639.
- 1988b: „Die Entwicklung des Sports zum gesellschaftlichen Teilsystem“, in: R. Mayntz (Hrsg.): *Differenzierung und Verselbstständigung*. Frankfurt am Main, 181–223.
- Schmid, Michael: „Autopoiesis und soziales System. Eine Standortsbestimmung“, in: Haferkamp, H. – Schmid, M. (Hrsg.), *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung*. Frankfurt am Main, 1987, 25–50.
- Stöss, Richard: „Parteien und soziale Bewegungen“, in: Murphy – Roth (Hrsg.), *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, 1987, 277–298.
- Tyrell, Hartmann: „Systemtheorie und Soziologie der Familie – Ein Überblick“, *System Familie*, 1, 207–219.
- Wilensky, Harold W.: „Jeder Beruf eine Profession?“ in: Th. Luckmann – W. M. Sprandel (Hrsg.), *Berufssoziologie*. Köln, 1972, 198–216.
- Wilson, Geoffrey: „English Legal Scholarship“, *Modern Law Review*, 1987, 818–854.
- Winters, Karl-Peter: *Rechtsanwaltsmarkt. Chancen, Risiken und zukünftige Perspektiven*. Köln, 1990.